

CUVÂNT-ÎNAINTE

Apariția, la zece ani de la tipărirea primului volum (A–B) din DELR, a unui nou volum, dedicat exclusiv literei A, se datorează necesității obiective de a corela materialul publicat anterior (primele două litere ale alfabetului) cu forma ultimă regăsită în partea a doua a literei C, care reflectă concepția noastră actuală asupra cercetării etimologice și asupra transpunerii ei în format lexicografic. Această concepție are în vedere înțelegerea etimologiei ca istorie a cuvintelor, așadar urmărirea argumentată a tuturor etapelor premergătoare pătrunderii lor în română, până la identificarea etimonului îndepărtat. Printr-o asemenea abordare, autorii actualului dicționar etimologic se îndepărtează definitiv de cutuma limitării la etimologia directă și îmbrățișează idealul hasdeian al unei cercetări lingvistice cât mai apropiate de exhaustivitate (în corelație cu datele socioistorice, geografice, politice și economice, culturale și mentale). O asemenea cercetare este mai ușoară astăzi decât în trecut, grație transpunerii în format electronic a unui mare număr de texte românești din toate epocile și utilizării internetului pentru a accesa numeroase dicționare, enciclopedii și lucrări de specialitate străine și pentru a observa modul de folosire a cuvintelor în limbile-sursă, la diferite epoci (un număr important de publicații vechi din marile limbi de cultură sunt disponibile astăzi online).

Din punct de vedere structural, volumul dedicat literei A menține formatul propus în partea a doua a literei C: *cuvântul-titlu*, informația gramaticală, diastatică și semantică, data și sursa primei atestări, varianta/varianțele; *etimonul* sau discuția etimologică existentă în jurul cuvântului-titlu (cu refacerea parcursului până la sursa lexicală inițială), etimonul direct al fiecăreia dintre variante; listarea, după semnul „/”, a propunerilor etimologice considerate discutabile sau inadmisibile; *familia lexico-etimologică*, organizată în ordinea alfabetică a cuvintelor, cu indicarea etimonului acolo unde nu este vorba de o derivare directă din cuvântul-titlu și, unde este cazul, cu indicarea după „/” a propunerilor etimologice respinse; *doubletul etimologic*, acolo unde există; *termenii înrudiți* din punct de vedere etimologic cu cuvântul-titlu, indicați prin cf. (se includ aici cuvintele care, din diverse rațiuni, se îndepărtează semnificativ de baza lexicală a familiei), ordonați alfabetic, cu unele excepții: termenii înrudiți mai îndeaproape (de ex. proveniți de la un derivat francez al unei baze latine) și cei care reflectă direct baza lexicală a întregii serii sunt plasați înaintea celorlalți. Semnalarea cuvintelor înrudite prin „cf.” a fost evitată atunci când baza etimologică este nesigură, existând mai multe soluții posibile, dar niciuna foarte probabilă.

În cazul împrumuturilor care, în limbile de origine, sunt creații de autor (în marea lor majoritate, termeni științifici), am făcut investigații care ne-au condus la identificarea celor care le-au construit și am prezentat succint rațiunea creării lor: spre exemplu, fr. *antigène* este un termen introdus de savantul ungar Ladislas Deutsch (Laszlo Detre) în 1891, format pe baza lui *anticorps* (germ. *Antikörper*) „anticorp” și *-gène* „care produce...”; fr. *anthropologie* este un împrumut din lat. savant *anthropologia* (< gr. *ἄνθρωπος* „om” + *-λογία* < *-λογος* < *λέγειν* „a vorbi”), termen creat de savantul german Magnus Hundt, în jurul anului 1500, inițial cuprinzând anatomia umană și psihologia; termen specializat pentru studiul variabilității biologice a oamenilor prin lucrările savantului german Johann Friedrich Blumenbach, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ulterior extins la studiul variabilității psihologice și culturale de către savantul german Theodor Waitz și savantul englez Sir Edward Burnett Tylor, în secolul al XIX-lea; lat. neol. *atmosphæra* a fost creat de astronomul olandez Willebrord Snellius în 1608, pe baza gr. *ἀμός* „vapor de apă” și *σφαῖρα* „sferă”, pentru a traduce ol. *dampclood* „sferă de vapori”, termen creat de savantul flamand Simon Stevin pentru a desemna stratul din jurul Pământului a cărui capacitate de a reflecta razele Soarelui era explicată prin prezența vaporilor, a exhalățiilor umede din fizica aristotelică; engl. *autosome* a fost creat de biologul american Thomas Harrison Montgomery Jr. în 1906, prin opoziție cu *allosome*, pe

baza el. de comp. *auto-* (< gr. *αὐτο-* < *αὐτός* „însuși”, *ὁ αὐτός* „același”) + *-some* < *chromosome* „cromozom” etc. Toate aceste explicații complementare transformă acest dicționar etimologic într-o operă de cultură lingvistică, făcându-l pe cititor să afle informația dorită (în cazul de față, originea unui cuvânt), dar să și înțeleagă mecanismele și rațiunile care au contribuit la crearea aceluși cuvânt. Am propus și explicații pentru evoluțiile formale neobișnuite: de ex., adaptarea fr. *abattis* la forma actuală *abatiză* (i.l.d. **abatiu*, cf. *crochiu* < *croquis*, *șasiu* < *châssis*) se datorează influenței unor împrumuturi din franceză similare ca semantism (cf. *ampriză*, *antepriză*, *baliză* etc.), *avant¹* s.n. (Dolj, hapax, Graiul I, 49) „avantaj” 1906, este o deformare ocazională prin trunchiere din *avantaj* s.f.; în cazul imposibilității obiective de a decide între o origine externă și una internă, am adoptat principiul etimologiei multiple mixte: *aberá* vb. „a se îndepărta de adevăr; a spune prostii” 1906 (Alexi, DRG²) < lat. neol. *aberrare* sau ← *aberant*, *aberație* (der. regresiv); *abisál* adj. „care ține de regiunile adânci ale mărilor; (fig.) de o mare profunzime, fără limite” 1935 (Blaga, T. cult. 18) < fr. *abyssal* sau ← *abis*; *ablactare* s.f. „ablactație” 1898 (Enc. rom. I, cu sensul agr.) ← *ablactație* (cu substit. finalei) sau fr. *ablactation*, cu echivalarea sufixului; *abruptamente* adv. (livr.) „pe neașteptate, în mod brusc” 1939 (SDLR) < fr. *abruptement*^o sau ← *abrupt* SDLR etc.

Chiar în cazul unor cuvinte cu etimologie controversată în limba de origine am citat uneori diversele soluții propuse, pentru evidențierea interesului suscitată de cercetarea lor: v., spre ex., fr. *abracadabra*, it. *abracadabra*, cuvânt posibil atestat în lat. la înc. sec. III, explicat în diverse feluri (gr. *ἄβραζάβρα*, termen folosit de gnosticul Basilides pentru denumirea divinității supreme, la care s-a adăugat ebr. *dabar* „cuvânt” FEW XXIV, 47; cuvânt format prin citirea în sens invers a expresiei ebraice *arba dak arba* „patrul să-l distrugă pe patru”, adică „Atotputernicul să distrugă cele patru elemente” E. Katz, „Zeitschrift für die Geschichte der Juden” I, 1964, 179–187, apud TLF; gr. *αἴψα κατ'αἴψα* „spirit după spirit” P. Martino, *Abracadabra*, Roma, Il Calamo, 1998, apud Nocentini, VLI). În unele cazuri, analiza ajunge până la radicale indo-europene, necesare pentru explicarea unor radicale devenite opace: spre ex., lat. *abscondere* „a ascunde” < *abs-* „de la, separat” + *condere* „a pune împreună, a întemeia, a pune la adăpost, a pune într-un loc sigur”, de unde „a ascunde”, format cu prefixul *con-* de la radicalul indo-eur. **dheH-* „a pune”, păstrat numai în compuse și confundat cu radicalul lui *dare* „a da”. Trecerea dincolo de limbile vechi clasice se face și pentru explicarea unor etnonime: spre ex., *alán* s.m. (mai ales la pl.), adj. „populație de origine iranică, strămoșii oșezilor; (adj.) referitor la această populație” 1717–1723 (Cantemir, Hr. 936): lat. neol. *Alani*, gr. neol. *Alavoí*, împr. dintr-o formă locală (**allan* > oset *allon*) a etnonimului *arya-* al indo-iranienilor (cu trecerea *-ry-* > *-l-* întâlnită în osetă), probabil de la forma de caz oblic plural vechi iranic *aryānām* (Vasmer, în „Reallexikon der Vorgeschichte” XII, 242), sau de la un adj. derivat vechi iranic **aryana*, cf. avestic *airyana* (Abaev, „Istoriko-ëtimologičeskij slovar' osetinskogo jazyka”, I, 47) sau *arián²*, *-ā²* adj. s.m. s.f. „(rar) indo-iranian, (persoană) care aparține ramurii indo-europene din India și Iran; (înv.; azi ist., cu referire la concepțiile rasiale naziste) indo-european” 1866 (Bolintineanu, O. VI, 465): fr. *aryen* < engl. *Aryan* < sanscr. *āryaḥ*, etnonimul indo-iranienilor (cf. avestic *airyō*), legat de *āryaḥ* „stăpânul casei”, *āryaḥ* „stăpân, domn; gazdă”. În general, însă, cercetarea etimonului îndepărtat s-a oprit la limbile atestate, fără a merge până la indo-europeană.

Discuții detaliate sunt dedicate cuvintelor moștenite, atât celor din substrat, cât și celor latine, cu trecerea în revistă a eventualelor soluții propuse și cu argumentarea detaliată a soluției puse pe primă poziție: pentru primul caz, vezi articolul dedicat originii lui *abur* s.m.:

– „Probabil el. de substrat, cf. alb. *avull* „abur”, (înv.) *avullë*, (dial.) *abull* (termen autohton în alb., explicat fie din i.-e. **ǵbh(u)l-*, cf. lat. *nebula*, v. germ. de sus *nebul* „ceață” Orël, AED, fie din **av(ē)*, din i.-e. **h₂eǵh₁-* „a sufla”, cf. *aft*, *afsh* „suflu” Demiraj, Alb. Et.) HEM I, 100–102, TDRG (probabil), CADE, REW 15 (probabil), Pușcariu, LR I, 177–178 (probabil), C. Poghiric, ILR II, 335, Russu, Etnogeneza, 246, Brâncuș, VA, 28–30, DEX (DA: et. nec., probabil înrudit cu alb. *avull*). // Rom. *abur¹* „a adia” (← *boare* < lat. *boreas* „vânt din nord”) Philippide, ILR, 33, 61, E. Petrovici, CL, 10, 1965, 357–358; rom. *abur¹* „a scoate aburi” < lat. **abbūrīre* (< *ad-* + **būrere* „a arde”, refăcut din *ambūrere* < *amb-* + *ūrere* „a arde”, cf. *combūrere* „a arde”, *bustum* „rug”) sau lat. **abbulīre* (< *bullīre* „a clocoți”) O. Densusianu, Romania, 25, 1896, 130–131; lat. **uapulul* < *uapor*, *-ōrem* „abur”, cu v- dispărut ca în *opaîț* < *văpaîț* Pascu, Sufixe, 77; lat. **albulus* (< *albus* „alb”, cf. lat. med. *albulus* „pată albă”, it. *avolo* „mreană”) CDER 28; lat. *uapor*, *uapōrem* LB, LM; lat.

a(b)bulus*, provenit din contaminarea lat. *albulus* „alburii” cu daco-moesianul **awolo* „suflare” și cu lat. **abullus* „abur fierbinte” (< (ab*)*bullāre* „a da în clocot”) P. Boerescu, ERC, 181–199”;

Pentru cel de-al doilea, vezi articolul dedicat lui *acătare*, pron., adj. pron.:

– Lat. *eccum* „iată(-l)” + *tālis* „astfel de” (HEM I, 132, TDRG, SDLR, CDER 35) > **actare* (cf. *atare*, ar. *ahtare*), cu *-ă*- apărut poate sub infl. unui el. de substrat (cf. alb. *akë-*) Densusianu, HLR, I, 352, Brâncuș, VA, 131 // Posibil ← *acă-* (< alb. *akë*) + *tare* (< lat. *tālem*) DA; lat. *aeque talis* CDED I, 278; lat. *ad-que tale* Cipariu, Gram. I, 260. Sensul (curent astăzi) „de seamă, de calitate” a apărut inițial în expresii negative (cf. *nu e (un) oarecare*). Pentru formele *acătării*, *acătărei*, care au doar acest sens, se poate presupune contaminarea cu sintagma *a cătare* „de considerat, de avut în vedere, de apreciat”, care a putut determina tratarea ca un genitiv (*a cătării/-ei*). Contaminarea cu un substantiv verbal (neprecizat) este susținută de CDER 35. DA propune o compunere românească *a + cătare* „vrednic de privit, de seamă” (cf. *a mirare*), fără legătură cu pronumele // ← *a' + cătare* (< lat. **capitāle* < *capitālem*) I. A. Candrea, GS VII, 1937, 284–285”.

Reluarea volumului întâi după structura literei C a avut ca urmare și realizarea corelațiilor dintre componentele comune diverselor familii etimologice în care se încadrează cuvintele care încep cu A și cele care încep cu C sau cu oricare altă literă următoare. Astfel, se pot relativ ușor corela *acatist* și *catismă*, *acătare* și *cutare*, *accent* și *cânta*, *canto*, *canțonă*, *încânta*, *șansonetă*, *șarm* etc.

De asemenea, am convenit lărgirea criteriilor de includere în dicționar a cuvintelor, trecând dincolo de limitele restrictive ale dicționarelor de referință, în dorința de a actualiza corpusul, de a evidenția productivitatea unor cuvinte și conexiunile lor etimologice.

Față de prima ediție, pe lângă extinderea inventarului și a discuției etimologice, în unele cazuri au suferit modificări și soluțiile etimologice propuse inițial, ca urmare a cercetării etimologice îndeplănite și a lărgirii bazei de documentare.

Realizarea dicționarului etimologic într-o formulă unitară este firească și necesară, cu atât mai mult cu cât ea marchează și începutul lexicografiei academice online. Acest prim volum actualizat va fi urmat de o versiune electronică, care va permite continuarea completării, corelării și actualizării informațiilor, în cadrul unui proces care sperăm să devină o normalitate și în activitatea lexicografică românească.

În elaborarea dicționarului, am beneficiat de ajutorul mai multor specialiști pe care i-am consultat asupra unor chestiuni precise, cărorora dorim să le mulțumim: Vasilka Aleksova, Hristina Dejkova și Biljana Mihajlova (pentru bulgară), Lia Brad Chisacof (pentru neogreacă), Alin Mihai Gherman și Bogdan Harhătă (pentru atestări și pentru regionalisme), Alexander Grosu și Abraham Tal (pentru ebraică), Mihail-George Hâncu (pentru sârbă și veche slavă), Dumitru Loșonți, Maria Marin și Iulia Mărgărit (pentru regionalisme), Zamfira Mihail (pentru veche slavă și pentru probleme legate de elementul slav), Manuela Nevaci (pentru dialectele sud-dunărene), Cătălina Vătășescu (pentru probleme legate de substrat, pentru limbile albaneză și sârbă).

La volumul de față, noua versiune a fost redactată de comisia de revizie, iar restul echipei a contribuit la datarea cuvintelor și, uneori, la completarea sensurilor și a indicațiilor diatopice.

NOTĂ TERMINOLOGICĂ

Prin „limbaj infantil” (vezi și „termen infantil”, „vocabular infantil”, „creație expresivă infantilă”) se înțelege limbajul folosit de adulți cu copiii mici, imitând vorbirea acestora, caracterizat prin repetarea unor silabe deschise (ex. *mama*, *tata*, *pipi*), numit de Andrei Avram „limbaj copilăresc”.

PRECIZĂRI CU PRIVIRE LA INVENTARUL CUVINTELOR DIN FAMILII

Nu sunt incluse în dicționar derivările și conversiunile cu un grad foarte înalt de productivitate (care pot fi, de aceea, considerate rezultatul aplicării unor reguli gramaticale), decât în cazul în care ele sunt asociate unor sensuri speciale. Astfel, (i) la derivarea de la verbe, nu sunt indicate sistematic

abstractele nominale în *-re* („infinitivul lung”), adjectivele participiale și formele negative ale infinitivelor lungi și ale participiilor (de ex. *albire, albit, nealbire, nealbit*); (ii) la conversiunea bazată pe adjective, nu sunt indicate adverbele (cu excepția cazului când forma este mai ales folosită adverbial), nominalizările cu sensul „persoană care are calitatea x” (de ex. *un deștept, un ciudat*) și cele cu sensul „faptul de a fi x” (de ex. *albul, răul*). Când însă aceste derivate regulate sau cuvinte formate prin conversiune au sensuri speciale, au fost introduse în dicționar: de ex. *avere* „totalitatea bunurilor posedate de o persoană, o colectivitate, o instituție; bogăție, bunuri posedate de valoare considerabilă”, *ascuțit* „cu un vârf foarte subțire, lunguieț, înțepător; cu muchie tăioasă; (despre simțuri, minte) pătrunzător, ager, perspicace; (despre senzații și sentimente neplăcute) intens; (despre sunete) înalt, strident; (înv., despre priviri sau vorbe) înțepător, critic, sever; (geom., despre unghiuri) mai mic de 90 de grade; (despre accent, ca semn grafic) reprezentat de o liniuță oblică, înclinată spre dreapta”.

PRECIZĂRI CU PRIVIRE LA PRIMELE ATESTĂRI ALE CUVINTELOR

Reevaluarea primelor atestări ale cuvintelor cuprinse în dicționar s-a făcut apelând la o multitudine de surse, ale căror referințe bibliografice complete pot fi regăsite la începutul acestui volum (cu excepția unor surse citate ocazional, al căror titlu complet a fost notat între ghilimele în cadrul articolului de dicționar). Am folosit adeseori, pentru identificarea primelor atestări, pe lângă sursele lexicografice citate în ediția anterioară a volumului, un corpus de texte alcătuit de cercetătorii lexicografi de la Institutul de Lingvistică „Jorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, corpus care reunește un număr impresionant de volume din toate perioadele limbii române. Reluarea *Dicționarului limbii române* (DLR) de către redactorii din Departamentul de lexicografie a însemnat și o reevaluare a edițiilor folosite și a datării textelor, de care se folosește și actualul volum al DELR. Astfel, în măsura posibilului, au fost folosite ediții critice moderne. În cazul scrierilor publicate postum, s-a indicat „ante” + anul morții scriitorului, dacă nu au existat alte informații referitoare la momentul redactării scrierilor respective. Atestările din antologiile de folclor, precum și din atlasele lingvistice, au fost date cu anul culegerii textelor, respectiv al anchetelor dialectale, acolo unde aceste informații au fost disponibile.

Pentru o mare parte din neologismele pătrunse în limbă în perioada 1760–1860 am folosit excelentele lucrări ale soților Ursu: N. A. Ursu, Despina Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760–1860)* (Iași, Editura Cronica, 3 vol., 2004–2011) și N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești* (București, Editura Științifică, 1962). Datorită frecvenței folosirii acestor lucrări, nu am mai indicat, în cazul surselor preluate din ele, „apud Ursu, ÎL”, respectiv „apud Ursu, TȘ”.

Atestările oferite de edițiile a doua și a treia ale dicționarului lui Tiktin (H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, ediția a doua prelucrată și completată de Paul Miron, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 3 vol., 1986–1989; H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, ediția a treia prelucrată și completată de Elsa Lüder și Paul Miron, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 3 vol., 1986–1989), care au fost adesea preluate în prima ediție a DELR, au fost acum, în măsura posibilului, verificate, deoarece consultarea surselor indicate a dus, nu de puține ori, la constatarea unor erori. De exemplu, pentru *antâl* s.n. (Mold.) „vas mare de stejar”, TDRG³ dă anul 1805, trimitând la *Bibliografia românească modernă* (1831–1918) I, 119, însă acolo se găsește numele propriu *Antal*, care este de origine maghiară (forma maghiară a numelui *Anton*), neavând nicio legătură cu substantivul comun *antal*. Pentru *baset* „câine de vânătoare”, TDRG³ indică 1852, Teodor Stamati, *Vocabulariu de limba germană și română*, însă acolo apare un alt cuvânt *baset*, cu sensul „violoncel” (< germ. *Bassett* < it. *bassetto* < *basso* „jos”, cu referire la sunetele joase ale violoncelului; *baset* „câine de vânătoare” provine din fr. *basset*, substantivare a unui adjectiv diminutiv de la *bas* „jos, puțin înalt”; doar baza îndepărtată a celor doi termeni este comună, lat. târziu *bassus*). Pentru *aderență*, TDRG³ indică 1722, Cantemir, *Hronicul*. Însă, așa cum a constatat editoarea textului, Stela Toma, în textul lui Cantemir

forma *aderință* reprezintă o eroare grafică pentru *adeverință* (v. Cantemir, O. 991). Prima atestare a cuvântului a trebuit astfel modificată cu mai mult de 120 de ani (l-am găsit la 1846, tot în forma *aderință*, în A. Delavigne, *Manual de filosofie*, traducere de A. T. Laurian, p. 86). Pentru planta *anghelică*, care apare și în forma *anghelină*, TDRG³ citează 1495, DRHA III, 180, însă în documentul citat, la p. 327, ne întâmpină numele propriu *Anghelina*, care, evident, nu provine din numele plantei (*anghelică* provine din lat. savant *angelica*, intrat inițial și prin ngr. *αγγελική*; substantivul comun *anghelină* provine din *anghelică*, prin apropiere de numele propriu *Anghelina*). O altă problemă a atestărilor din edițiile moderne ale dicționarului lui Tiktin (TDRG²⁻³) este faptul că nu este indicată varianta care apare ca primă atestare, amănunt important pentru etimologia cuvântului. Totuși, în unele cazuri unde nu am avut acces la sursa folosită de TDRG²⁻³, iar perioada și autorul sunt plauzibile pentru existența unui anumit cuvânt, am preluat atestările din TDRG, indicând „apud TDRG³” sau „apud TDRG²”. Este cazul, de pildă, al atestărilor din glosarul manuscris al lui Ioan Cornelli.